

Aristokrati og handel i status-modellen
– *et clientela-perspektiv*

DE HØJERE SAMFUNDSLUGS FORHOLD
TIL HANDELSSEKTOREN I ROMERRIGET
FRA DET 2. ÅRH. F.KR.
TIL BEGYNDELSEN AF DET 3. ÅRH. E.KR

AF

PETER FIBIGER BANG

Jord eller Handel?

Da den nu afdøde Cambridgeprofessor Moses Finley i 1973 offentliggjorde sin bog *The Ancient Economy*, gav han startskuddet til en voldsom debat, der stort set har stået på siden da.¹ Med udgangspunkt i Ciceros *De Officiis* I, 150-51 opbyggede han en model, hvori det afgørende for det antikke menneskes valg af beskæftigelse blev hensynet til dets sociale anseelse, dets status. Indenfor dette system rangerede landbrug højest, mens handel og håndværk hørte til på et noget lavere plan, idet landbrug blev anset for at gøre en mand uafhængig af andre og dermed fri. Derfor var samfundets øverste og rigeste lag først og fremmest store jordejere.² Dermed gjorde han radikalt op med den på det tidspunkt

¹ Under arbejdet med nærværende studie har jeg nydt godt af opmuntringer, gode råd, samt kritiske og stimulerende spørgsmål fra Lektor Uffe Østergård og særligt fra Docent Erik Christiansen samt fra Historisk Tidsskrifts redaktør Carsten Due-Nielsen og professor Jens Erik Skydsgaard. Herfor skal de have mange tak, men kan naturligvis på ingen måde holdes ansvarlige for de her fremførte synspunkter. Det kan alene jeg. Med få uproblematiske undtagelser henvises til antikke tekster efter forkortelserne i *The Oxford Classical Dictionary*. Citater fra disse tekster er gengivet i min oversættelse, med mindre andet er angivet, og følges af teksten på originalsproget i den tilhørende note.

² Finley 1985 s. 35-61.

stadigt vidt udbredte modernisme indenfor antik økonomisk historisk skrivning. Dens doktrin var klarest formuleret af M.I. Rostovtzeff i sætningen: *As far as I can judge from the evidence I have got together, the main source of large fortunes, now as before, was commerce.*³

Dette brud var så småt blevet indvarslet i løbet af 1960'erne, hvor en række studier afslørede mangler i Rostovtzeff-modernismens insisteren på at forstå Antikkens økonomiske system ud fra moderne, kapitalistiske økonomiske begreber. Centralt står hér Den 2. Internationale Kongres for Økonomisk Historie i Aix-en-Provence, hvor Finley i sit bidrag annoncerede et brud indenfor udforskningen af den oldgræske økonomi. For den romerske oldtids vedkommende angreb P.A. Brunt i sit bidrag den da gældende forståelse af ridderstanden som en entreprenant købmandsmiddelklasse.⁴ Sideløbende hermed afslørede Finleys mentor og forgænger i Cambridge-professoratet A.H.M. Jones gennem meget kilde-nære studier, at det ikke blot, som modernisterne havde for vane, var tilstrækkeligt at tale om handel i brede vendinger. I stedet måtte man i de konkrete tilfælde nøje afveje omfanget og arten. På den måde kunne han for Senantikens vedkommende vise, at handelsformuerne var langt mindre end de jordbaserede.⁵ Der er også grund til at nævne Sally C. Humphreys arbejder. I en artikel fra 1970 opstillede hun som mål for det spirende nybrud, at det skulle forene *primitive technology, smallscale organisation and a general contempt for economic enterprise* med *wide-spread trade, the beginnings of banking and economic analysis...*⁶ Det var denne opgave, Finley forsøgte at løse med *The Ancient Economy*. Heri samlede han nybrudets resultater og indlejrede dem i en ny helhedsforståelse til afløsning af Rostovtzeff-modernismen. Det var ikke en egentlig revitalisering af det rendyrkede primitivistiske synspunkt, som modernisterne havde forkastet i starten af dette århundrede, men af en mere moderat primitivisme oprindeligt formuleret af Max Weber. Den havde i mindre grad været et forsøg på at karakterisere Antikken som et første primitivt økonomisk stadie end en historisk tilgangsvinkels forsøg på at forstå antikken i dens anderledeshed.⁷

³ Rostovtzeff s. 145.

⁴ Finley 1962 og Brunt 1965.

⁵ Jones kap. XXI s. 824-72.

⁶ Humphreys s. 2-3.

⁷ For den historiografiske udvikling se fx Christiansen 1982 og 1989 s. 32-41 samt Østergård. Se desuden Bang med hovedvægten på den metodiske forskel på de to retninger. Om Finley se derudover Shaw & Saller.

Det Romerske Imperium i den klassiske periode

Hvad Finleys bog udløste var især en voldsom diskussion om de højere lags forhold til handel og naturen af antikkens økonomiske system i det hele taget. Et område, som har stået centralt i debatten, er det romerske samfund og imperium fra begyndelsen af det 2. århundrede f.Kr. til begyndelsen af det 3. århundrede e.Kr. Finleys afløser som professor i Cambridge, Keith Hopkins har under betydelig inspiration fra sociologien forsøgt at opstille en række modeller, der i moderat opposition til Finley sammenfatter udviklingen indenfor denne periode. Han fremhæver en række indicier på, at den økonomiske aktivitet og herunder handelen har haft et højere aktivitetsniveau end både før og efter.⁸ Sammenhængende hermed er det i den periode, at slaveriet når sin største udbredelse i Italien ansporet af de konstante romerske krige i 2. århundrede f.Kr. Disse blev udkæmpet af den romerske bondesoldat. Han blev derfor i mange tilfælde tvunget til at forsømme sin gård, der herefter blev overtaget af aristokratiet og dyrket gennem slaver fanget i de selvsamme krige.⁹ Først mod slutningen af perioden begynder der at dukke tegn op på en relativ svækkelse af slaveriets betydning for aristokratiets produktion. Disse har Finley selv overbevisende forbundet med udviklingen bort fra den klassiske periodes polissystem til senantikken markeret ved, at den frie befolkning som følge af et fald i status nu syntes mere villig til at arbejde på anden mands jord.¹⁰ Denne tolkning havde den senere danske rigsantikvar, Poul Nørlund i øvrigt allerede foregrebet i sin disputats *Det romerske slavesamfund under afvikling* fra 1920, hvis grundlæggende historiske tilgang til antikken i meget er beslægtet med Cambridge-skolens.¹¹

Perioden udgør derfor strukturelt en enhed, som det skulle være muligt at analysere i sin helhed. Alene på grund af kildematerialet vil den romerske senatorstand indtage en vigtig position i analysen. Men eftersom toppen af ridderstanden og de lokale eliter rundt omkring i imperiet gradvist blev optaget i senatorstanden, og man iøvrigt synes at have

⁸ Se Hopkins 1980 og 1983. Hans model er dog langt fra uimodsagt, se Whittaker 1995 s. 17-18. Finleys forhold til Hopkins model var en smule ambivalent. På den ene side imødekom den hans efterlysning af modelopsøllinger til forklaring af økonomien, på den anden side var idéen om økonomisk vækst ham inderligt imod – den havde han jo i et vist omfang gjort op med i sin afvisning af Rostovtzeff. Finley 1985 s. 182-83.

⁹ Hopkins 1978 klart sammenfattet s. 102-6.

¹⁰ Finley 1980 s. 123-49.

¹¹ Christiansen 1989 s. 36 og s. 129-30 samt Damsholt & Saxtorph.

haft den samme ideologi i spørgsmålet om jord og handel, vil imperiets ledende lag i bred forstand blive inddraget.¹²

Debatten om Status-modellen

I sin anmeldelse af *The Ancient Economy* angreb Oxfordhistorikeren og –arkæologen Martin Frederiksen Finleys status-model for at være for bastant og derfor ude af stand til at indfange det romerske aristokratis faktiske forhold til handelslivet. Han betvivlede eksistensen af en ideologi, som entydigt gjorde handel til et lavstatusområde, og henviste til, at Cicero i *De Officiis* ikke har så meget at indvende mod handel i stor stil: *Men handel, hvis den er i lille målestok, må anses for skændig. Hvis den derimod er i stort og rigeligt format, hjembringer mange varer fra alle verdenshjørner og fordeler dem til mange folk uden svng, bør den ikke lastes i synderlig grad. Ja, hvis den møt eller snarere tilfreds med udbyttet, som ofte fra havet ind i havnen, begiver sig fra havnen til jordbesiddelser på landet, så synes den med største ret at kunne roses.*¹³ Dette aspekt er senere blevet frugtbar videreudviklet og præciseret af Andrew Wallace-Hadrill. Han gør opmærksom på, at eliten ganske rigtigt så ned på handelsfolk og håndværkere, men på den anden side var disse samme byerhverv nødvendige for at frembringe de forskellige luksusprodukter, der var forudsætningen for elitens livsstil. Dermed bliver opfattelsen af disse erhverv præget af en vis dobbelthed.¹⁴ Og det var med udgangspunkt i en intuitiv fornemmelse for dette, at allerede Frederiksen gik videre til at kritisere Finley for at undervurdere handels- og håndværkssektorens betydning for aristokratiets indtægter ved at se bort fra involvering via mellemænd.¹⁵ Det synspunkt er blevet videreført af Harvard-forskeren John D'Arms, der med nær forbindelse til Frederiksen i en række arbejder har forsøgt at spore senatorstandens involvering i handelslivet. I disse tegner han et meget optimistisk syn på

¹² Angående ideologien kan henvises til Finley 1985 s. 35-61 og Meijer & Nijf s. 3-20. Om den store lighed mellem ridderstanden og senatorstanden se Brunt 1965. Hopkins 1978 s. 45-47 ser opvæksten af ordo equester som en udvidelse af eliten i takt med imperiets vækst, hvorved Shatzmans forståelse (s. 212) af striden mellem riddere og senatorer i 1. årh. f.Kr. som en statuskonflikt vinder yderligere styrke. Om optagelse i senatorstanden se Wiseman og Saller 1982 særligt s. 168-87.

¹³ Frederiksen s. 165 og Cic. Off. I,151: *Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est; sin magna et copiosa, multa undique apportans multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda; atque etiam si satiata quaestu vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso se portu in agros possessionesque contulit, videtur iure optumo posse laudari.* Om Frederiksen kan iøvrigt henvises til P. A. Brunts nekrolog i *Journal of Roman Studies* 1980

¹⁴ Wallace-Hadrill 1991 s. 244-49.

¹⁵ Frederiksen s. 166.

dennes omfang og fremsætter den formodning, at en række af senatorernes formuer må have haft deres oprindelse i handelsaktiviteter.¹⁶ Dermed er der dog forbundet en række metodiske problemer. Først og fremmest kan man næppe dokumentere en senatorformues oprindelse i handelsaktiviteter ved at påvise en øjeblikkelig involvering i handelslivet ved siden af store jordejendomme. Derudover leder kildematerialets svage natur ham ud i en række luftige gætværkskonstruktioner om konkrete tilfælde af involvering i handelslivet, hvor tilbageholdenhed måske mere havde været på sin plads. Eksempelvis gør han senatoren C. Sempronius Rufus til formodet parthaver i et postuleret societas med to andre forretningsfolk. Det sker alene på baggrund af en oplysning i et af Ciceros breve, hvoraf det fremgår, at der har været en retslig strid mellem Sempronius Rufus og den ene af de to andre forretningsfolk – en strid hvis indhold vi intet kender til!¹⁷

Status-modellens svaghed

En stor del af de eksempler på handelsinvolvering gennem mellem-mænd, der er blevet fremlagt mod Finleys model, har været kendt længe. Men da de er få, betragtede Finley dem som undtagelser og derfor uden betydning for det overordnede billede.¹⁸ Spørgsmålet er imidlertid, om dette uden videre er rimeligt, hvis man inddrager kildematerialets generelle karakter i overvejelserne. Den altovervejende del af kilderne er skrevet af aristokrater for aristokratiet og er således præget af de her-

¹⁶ D'Arms 1977 fx s. 179 og 1981 særligt s. 1-11 og 31-71. Det er næppe tilfældigt, at både D'Arms og Frederiksen som forskere begge har været stærkt orienteret mod arkæologien. En del arkæologer har opfattet »The Ancient Economy« som et regulært angreb på arkæologien og en afvisning af det arkæologiske materiale, hvorfor man har afvist Finley. Som yderligere eksempler kan nævnes Carandini og Pucci's bidrag til »Trade in the Ancient Economy« med bemærkninger som »Often the archaeologist is in the very same situation...including the danger of condemnation, this time by incredulous historians.« og »Pottery is... a source with a standing not lower than that of other sources.« (Pucci s. 105 og 106) Denne kritik rammer dog efter min mening ved siden af målet. Finley afviste ikke arkæologien, men kritiserede en teoretisk og metodisk usofistikeret brug af dette materiale. Tværtimod har hans ønske om forsøg på egentlige kvantificeringer ud fra arkæologisk materiale istedet for blot at lade sig nøje med vage termer som »megen« og »stor« udløst en række meget perspektivrige studier. Fx den franske arkæolog André Tchernia's anførte studie over italiensk vinekspport til Gallien, og på dansk grund Jens Erik Skydsgaards »Public Building and Society« (der dog kritiserer Finley s. 226) fra 1983 og Erik Christiansens doktordisputats »The Roman Coins of Alexandria. Quantitative Studies« fra 1988.

¹⁷ D'Arms 1981 s. 48-55. De vigtigste Cicero breve i argumentationen er Att.4, 19, 1; 5, 2, 2; 6, 2, 10; 11,12, 4 og Fam. 8, 8, 1.

¹⁸ Finley 1985 s. 52 + s. 57-58

skende sociale konventioner indenfor dette samfundslag. Derfor må man a priori forvente, at et eventuelt engagement i handelsaktiviteter ikke stilles til skue på grund af disses lave status. I det hele taget benyttede man sig af et diskret sprog, når talen faldt på forretninger i enhver forstand. Herom vidner Ciceros hyppige brug af ordet *negotium* i 13. bog af *ad Familiares*. Ofte skrives der ikke andet end denne term, og der kan derfor være tale om alt lige fra inddrivelse af gæld til konflikter omkring jordejendom – og handel.¹⁹ Årsagen må søges i senatorernes selvpfattelse, hvorigennem de forbandt besiddelsen af store jordejendomme med friheden fra at arbejde for livets opretholdelse. De tillod derfor senatoren at koncentrere sig om livets sande indhold: Politik og filosofi.²⁰ Herved bliver den distancerende sprogbrug forståelig.

At der er grund til at tage sådanne overvejelser alvorligt, afslørede en af Cambridge-kredsens mest fremtrædende medlemmer, Peter Garnsey, i studien *Urban Property Investment* fra 1976. Heri påviste han, at en ganske betragtelig del af Ciceros indtægter stammede fra ejendomme i byer herunder taberner – ikke det man ville forvente ud fra statusmodellen.²¹ Garnsey har i få ord formuleret problemet: *A senator writing for a public audience if not for posterity would not fight shy of identifying himself or a peer as a rural landowner. But residential rents were a subject mainly for private correspondence with agents or friends.*²² Man kan derfor ikke ubetinget tage de romerske aristokraters billede af sig selv for gode varer, men må være på vagt, når vi engang i mellem får et glimt af forholdene bag scenen.

Nebengeschäft?

Det betyder dog ikke, at man kan kaste al forsigtighed over bord. Den ovenfor omtalte bog af D'Arms afslører, ganske vist mod sin vilje, de voldsomme problemer med at udnytte det materiale, der kan pege i retning af konkrete aristokraters aktive indblanding i handelssektoren. Alt for ofte tvinges man til usikre gæt. Det skyldes ikke mindst problemerne med at udnytte det epigrafiske materiale til at etablere sikre forbindelser til historisk kendte senatorer. Disse problemer vil man kunne overbevise sig om ved at tælle antallet af spørgsmålstegn i T.P.

¹⁹ Der er mange eksempler men fx Cic. Fam. 13, 27, 3 markerer tydeligt det ubestemte. Se desuden D'Arms 1981 s. 26-31 og 62-65, der dog bør modereres med Brunt 1965 s. 125-26. Også Treggiari s. 88.

²⁰ Jvf. Finley 1985 fx s. 44 og Christiansen s. 65.

²¹ Garnsey 1976. At afvise enhver konsekvens af dette forhold for statusmodellen, som det indirekte gøres af Whittaker 1994 s. 12, er næppe rimeligt.

²² Garnsey 1976 s. 128.

Wisemans index i *New Men in the Roman Senate 139 B.C.- A.D. 14* over senatorers og deres slægtnings forretningsaktiviteter.²³

Samtidig er det vigtigt at holde sig for øje, at det materiale, der faktisk eksisterer, entydigt tildeler jordbesiddelser en central placering. I sin monumentale *Senatorial Wealth and Roman Politics* fra 1975 har Israël Shatzman gennem en prosopografisk studie over senatorstandens økonomiske interesser fra udgangen af 2. Puniske Krig til principatets indførelse dokumenteret, at besiddelsen af jordejendomme udgjorde kernen i senatorernes økonomiske aktiviteter.²⁴ I den sammenhæng er det nok så interessant, at jord ikke blot var det, man priste ved højtidelige lejligheder. Det var også det, man forbandt med folk af høj position. Da Horats i en satire takker Maecenas for god behandling på trods af sin ringe byrd (han var søn af en frigiven), er det netop store jordbesiddelser, han forbinder med højtstående folk. På samme måde forholder det sig, når Martial i et af sine epigrammer skal skildre en lavtstående person, der lyver sig til en høj position. Da lader Martial ham prale med sine rige jordbesiddelser.²⁵

Sammenholder man derfor den store betydning kilderne generelt tillægger jordbesiddelser med deres tendens til at underbelyse forbindelser til den kommercielle sektor, bliver det interessant at spørge, om ikke disse forbindelser med den hollandske historiker Henri Plekets ord kan beskrives som *a sideline... , but a structural one, so to speak?*²⁶ Dette vil ikke betyde en opgivelse af status-modellen, men en nuancering i forhold til en håndfast tolkning. Statusideologien kan således anskues som en god retningsgiver, men ikke en altdeterminerende størrelse. Mere kan man næppe forlange af en social ideologi. Skønt Finley i kampens hede nok argumenterede for en mere rigid forståelse af fænomenet, gjorde han dog heller ikke krav på mere: *Stated differently, a model of economic choices, ..., in antiquity would give considerable weight to this factor of status. I do not say it was the only factor or that it weighed equally with all members of any order or statusgroup, nor do I know how to translate what I have said into a mathematical equation.*²⁷

²³ Wiseman s. 198-201. Se desuden Garnsey 1983 s. 130 om problemerne med at etablere konkrete forbindelser.

²⁴ Shatzman s. 11-50.

²⁵ Hor. Sat. I,6, 58-59 og Martial Epigrammer V,35.

²⁶ Pleket 1984 s. 13.

²⁷ Finley 1985 s. 60-61.

Den frivorne som mellemmand

En undersøgelse af ovenstående spørgsmål kan passende tage sit udgangspunkt i Plutarks beskrivelse af Cato den Ældre. Heri finder man vel nok det mest åbenlyse, overleverede eksempel på en aristokrat, der involverer sig i handelslivet. Det lyder: *Han (Cato) benyttede sig også af den mest ildesete form for pengeudlån, nemlig til skibe, efter følgende fremgangsmåde. Han opfordrede låntagerne til at sammenkalde mange i et kompagni. Og når de var blevet 50 og lige så mange skibe, tog han selv én andel gennem Quintio, en af hans frivorne, som var beskæftiget med låntagerne, og sejlede sammen med dem.*²⁸ Dette citat optræder i en passage, hvori Plutark fortæller, at Cato med tiden kom til at betragte agerbrug (γεωργία) mere som underholdning end indtægtskilde og derfor investerede sin formue i andre ting – heriblandt altså lån til skibe/bodmerilån. Men blandt disse andre investeringer spillede jordejendom og landbrug stadig en fremtrædende rolle, således købte han græsgange, skovarealer samt hede kilder, hvoraf de sidste kunne overlades til valkere.²⁹ Hvis det derfor ikke forekommer usandsynligt, at forfatteren til *De Agricultura* skulle have forladt agerbruget, udgør engagementet i handel dog stadig kun én ud af flere indtægtskilder. Imidlertid er det sandsynligt, at Plutark for effektens skyld har overdrevet sin beskrivelse. Andre steder i biografien fremhæves netop Catos livslange forhold til agerbruget (fx §25), der da også i forordet til *De Agricultura* betegnes som en sikker indtægtskilde.³⁰

Alt i alt er Catos involvering i handels- og udlånsvirksomhed derfor et godt udgangspunkt for at undersøge de højere lags handelsinvolvering som en *nebensgeschäft*. Den nøjagtige karakter af forretningen er lidt uklar³¹, men det er mindre væsentligt i denne sammenhæng. Vigtigere er det for en statusbetragtning, at Catos aktivitet beskrives som *den mest ildesete form for pengeudlån*. Denne kritik har vakt en del undren og man har haft svært ved at forklare den, idet bodmerilån i antikken indtog en særstilling på grund af den ekstremt høje risiko, der var forbundet med at yde dem. De var således heller ikke omfattet af den eksisterende

²⁸ Plut. Cat. Mai. 21,6. ἐχρήσατο δὲ καὶ τῆ διαβεβλημένῳ μάλιστα τῶν δανεισμάτων ἐπὶ ναυτικοῖς τὸν τρόπον τοῦτον. ἐκέλευε τοὺς δανειζομένους ἐπὶ κοινωσίᾳ πολλοὺς παρακαλεῖν, γενομένων δὲ πενήκοντα καὶ πλοίων τοσοῦτων αὐτὸς εἶχε μίαν μερίδα διὰ Κοινιτῶνος ἀπελευθέρου τοῖς δανειζομένοις συμπραγματευομένου καὶ συμπλέοντος, ἣν δ' οὖν οὐκ εἰς ἅπαν ὁ κίνδυνος, ἀλλ' εἰς μέρος μικρὸν ἐπὶ κέρδεσι μεγάλοις.

²⁹ Plut. Cat. Mai. 21,5.

³⁰ Se Astin s. 250-53 der meget nøgternt diskuterer de forskellige muligheder. Sandsynligvis har Plutark tillagt et eller andet nu tabt af Catos mange berømte dicta alt for stor betydning eller eventuelt hentet oplysningen fra Ciceros dialog »De Senectute«, der er en dårlig kilde til Catos liv, idet skildringen af Cato er underlagt dialogens filosofiske formål.

ågerlovgivning.³² Måske kunne man med udbytte inddrage den videre sammenhæng, som udsagnet indgår i? Det forekommer i en passage, hvor Plutark beskriver Catos økonomiske aktiviteter, og som afsluttes: *Men Cato var nu for heftig/voldsom, da han vovede at give udtryk for den overbevisning, at den mand var beundringsværdig og nærmest gudelignende, som i sine regnskabsbøger efterlod mere, som han selv havde tilføjet, end han havde arvet.*³³ Det centrale er altså, at Cato var lidt vel optaget af pekuniære forhold for Plutarks smag. Her bliver det af interesse, at forretningen med bodmerilånene foregår gennem (δία) en af Catos frigivne.

Ciceros tale *Pro Sextio Roscio Amerino* kan hjælpe med til at illustrere den sociale betydning af det forhold. Heri bygger Cicero sit forsvar for Sextius Roscius op omkring et modangreb på Sullas nærtbetroede frigivne Chrysogonus. Dermed risikerer han at blive mistænkt for at angribe Sulla, hvorfor han gang på gang må indskærpe, at Chrysogonus har handlet på egen hånd og ikke med sin patrons vidende. En aristokrat med en stor *familia* kan ikke altid ifølge Cicero være ansvarlig for sine undergivnes handlinger – af og til er de ude i eget ærinde. En stor del af talens nerve kommer dermed til at sitre omkring denne ambivalens: Sulla eller Chrysogonus?³⁴ Man vil måske indvende, at eksemplet er dårligt valgt, idet Cicero næppe havde noget andet valg end at drage dette skel, hvis han havde sin politiske fremtid og liv kært. Men netop det ekstreme i situationen hjælper til at indstille fokus. Også på et mindre spændt niveau kan man iagttage denne ambivalens. En række eksempler findes således i 13. bog af Ciceros breve *Ad Familiares*, hvor en lang række af hans anbefalingsskrivelser er samlet. Det 21. brev er i så henseende eksemplarisk. Det er en anbefaling af M. Aemilius Avianius' forretningsfører (procurator) og frigivne Gaius Avianius Harmonius til Servius Sulpicius. Dette sker dels med Harmonius i funktion som Aemilianus Avianius' forlængede arm, dels med Harmonius i funktion som en selvstændig person i sig selv (suo nomine). Cicero opfandt ikke en skelnen til lejligheden, den var en eksisterende mulighed.³⁵

Med denne dobbelttydighed synes der strukturelt at opstå en distance mellem patron og frigiven, som svarer til den ovenfor behandlede

³¹ Love s. 158. Astin s. 320 afviger da også fra Hindsholm s. 61

³² Hindsholm s. 61-63 særligt n121 + 125 og Astin s. 320 n7.

³³ Plut. Cat. Mai. 21,8. ἐκείνο δ' ἤδη σφοδρότερον τοῦ Κάτωνος, ὅτι θαυμαστὸν ἄνδρα καὶ θεῖον εἶπεν ἐτόλμησε πρὸς δόξαν, ὃς ἀπολείπει πλέον ἐν τοῖς λόγοις ὃ προσέθηκεν οὐ παρέλαβεν.

³⁴ Cic. Pro Sextio Roscio Amerino særligt 22, 123, 130-31 og 135. Affæren er gennemgået hos Treggiari s. 183-84.

³⁵ Udover Cic. Fam. 13, 21 (særligt §2) kan fx nævnes 13, 23 og 69

distancerende sprogbrug. Mon ikke denne distancering var et væsentligt element i Catos engagement i handel og långivning? Det kunne Petronius' berømte romanfigur den frigivne Trimalchios beretning om sin egen »forretningskarriere« antyde. I hvert fald synes det meningsfuldt at se en sådan mekanisme på spil, når han siger: *Efter jeg kom til at eje mere, end hele min fødeby havde, gjorde jeg holdt. Jeg trak mig tilbage fra forretningerne og begyndte at finansiere frigivne.*³⁶ For det hér gennemførte synspunkt er det centrale, at han efter at have opnået en stormands formue netop trækker sig tilbage, distancerer sig fra aktiv medvirken og nu finansierer sine frigivnes aktiviteter helt parallelt til Catos engagement gennem Quintio.

Mens Trimalchio ikke finder nåde for sine aristokratiske ambitioner hos Petronius, fordi han som frigiven på forhånd er diskvalificeret i en aristokratisk verden, forholder det sig sikkert anderledes med tilfældet Cato. Formodentlig har distanceringsmekanismen – samtidig med at hans aristokratiske basis i landejendom var uanfægtet – muliggjort en involvering, uden han af den grund behøvede at frygte at blive betragtet som en ussel kræmmer.³⁷ Hér får oldtidsmennesket Plutarks generelle tegning af Catos karakter betydning. Hos ham fremstår Cato som en mand af fornem karakter, men også som en meget fast karakter, hvilket af og til får ham til at gå lidt længere end Plutark synes om. I de tilfælde uddeler han da kritik, men det er aldrig en kritik, der alvorligt betvivler Catos »sande adel« og høje status. Tværtimod portrætterer Plutark ham sammen med grækeren Aristeides, fordi de begge hævede sig til magt og ære i staten i kraft af deres egen fortræffelige karakter og styrke (ἀρετῆ καὶ δόξαις) og ikke i kraft af en arvet position.³⁸ Fra Plutarks kritik er der langt ned til den grad af forsmædelse, som Tacitus skildrer hos en sen efterkommer af den berømte Gracchierslæggt. Ifølge Tacitus voksede denne op mellem landflygtige og folk, der var ubekendte med de beskæftigelser, der anstod sig for en fri mand. Som voksen ernærede han sig ved at handle med usle/smudsige varer. Hans aristokratiske identitet er med andre ord under

³⁶ Petron. Sat. 76,9: Postquam coepi plus habere quam tota patria mea habet, manum de tabula sustuli me de negotiatione et coepi libertos faenerare. Jvf. således også Pleket 1984 s. 34, der netop lægger stor vægt på sådanne sociale mekanismer. Desuden også i et vist omfang Garnsey 1981 s. 367. I sin analyse af det citerede tekststed argumenterer D'Arms 1981 s. 100-4 kraftigt for en emending fra: »sustuli me de negotiatione et coepi libertos faenerare« til »per libertos«, idet han tillægger »per« stor betydning for distanceringen. OLD godtager dog den overleverede læsemåde (omend som usikker) og distancen fremtræder da også allerede i modsætningen mellem »me« og »libertos«.

³⁷ Astin s. 251-52 + 320, der følges af Hindsholm s. 62, tillægger den faste forankring i jordejendom stor vægt, men må nok suppleres med distanceringen fra handelslivet

³⁸ Plutark, Sammenligningen af Cato og Aristeides I,1. For Cato, der går for langt se Cat. Mai. fx 5-6.

opløsning. Dette understreges af, at Tacitus må konstatere, at Graccherætlingen på trods af denne fornedrelse alligevel blev udsat for de farer, som fulgte med høj stand og rang.³⁹

Den institutionelle ramme

I stedet for nu at fortsætte undersøgelsen med diskussion af flere enkelttilfælde, som man altid vil kunne mistænkeliggøre ud fra repræsentativitetsbetragtninger, vil det være mere frugtbart at spørge, om Cato-eksemplet kan forstås indenfor det romerske samfunds generelle institutionelle ramme? Her er de romerske juristers overleverede skrifter af stor interesse, idet de gennem fortolkning af lovene forsøger at udstikke nogle rammer for det romerske samfunds institutioner.⁴⁰ I disse skrifter diskuteres en enorm mængde af konfliktsituationer, og derigennem får man et ganske rigt indtryk af sociale forhold, som det øvrige kildemateriale ikke i samme grad går tæt på. En ofte påpeget mangel ved den juridiske litteratur har været, at den i høj grad afspejlede de øverste lags problemer og interesser. Men for denne undersøgelse er det snarere et fortrin, da det netop er disse lags forhold til handelssektoren, som undersøges.

Udnyttelsen af materialet er dog ikke problemløs. Som ved alle lovgivningsmæssige kilder er de i første omgang et udtryk for et ideelt syn på udseendet af den sociale realitet. Imidlertid synes de romerske juristers eksempler at tage udgangspunkt i realistiske situationer og ofte endda i faktiske sager, hvorfor de med en smule forsigtighed kan benyttes. Et langt alvorligere problem er det, at de ikke er overleveret, som forfatteren efterlod dem, men stort set kun findes i Kejser Justinians store lovværk *Digesta* fra 529 e.Kr. Heri befalede han at samle den klassiske juristlitteratur, der hovedsageligt var blevet til i tiden mellem Augustus og De Severiske Kejsere. Men det skulle ske ved opbrydning af de forskellige værker, hvoraf de relevante passager skulle grupperes omkring bestemte sagsforhold, fx patronatsret eller frigivelser. Da lovværket skulle være gældende ret, befalede han at tilpasse citaterne denne, og ligeledes måtte eventuelle uoverenstemmelser mellem de forskellige jurister rettes for at undgå inkonsistenser. Omfanget af disse inter-

³⁹ Tac. Ann. IV, 13,2: *Illic adultus inter extorris et liberalium artium nescios, mox per Africam ac Siciliam mutando sordidas merces sustentabatur; neque tamen effugit magna fortunae pericula.*

⁴⁰ Den følgende gennemgang baserer sig på Tamm s. 15-43, Crook s. 7-35 og de af Justinian givne retningslinjer for tilblivelsen af *Digesta*: *Constitutio Deo Auctore*, *Constitutio Omnem* og *Constitutio Tanta*.

polationer har været vurderet vidt forskelligt, og meget lidt materiale har undgået mistanke. I de senere år er man, som i hele den klassiske filologi, dog blevet noget mere tilbageholdende med at se interpolationer. Man er nu knapt så tilbøjelig til at vurdere forfatterne ud fra en bestemt »klassisk« sproglig norm og »tillader« dem af og til at formulere sig mindre formfuldendt. Det er derfor muligt med nogen forsigtighed at danne sig et indtryk af den juridiske tilstand i de første to århundreder e.Kr., særligt når det som hér drejer sig mere om at supplere billedet af den sociale struktur gennem det juridiske materiale end at kortlægge udviklingen af juridiske detailspørgsmål.

Dermed kommer de første to århundreder af undersøgelsesperioden desværre ikke med, men alene af pladshensyn må det være sådan. Problemet er dog mindre end det synes, idet kernen i de institutioner, der vil blive behandlet, allerede blev dannet i løbet af den romerske republik, hvorfor de to perioder ikke kan betragtes som væsensfremmede.⁴¹

Patron og frigiven

Det centrale element bag Catos tilknytning til den kommercielle sektor var brugen af den frigivne Quintio som forvalter af forretningen. Kerne i forholdet mellem frigiver, dvs. patron, og den frigivne lå i den sidstes juridisk understøttede pligt til at udvise patronen obsequium (respekt) og officium (pligttroskab og tjenstvillighed). Disse krav var kun defineret vagt, men indebar bl.a. begrænsninger i den frigivnes mulighed for at rejse retslige anklager mod sin patron eller en forpligtelse til på forespørgsel at tage sig af patronens anliggender.⁴² Dette må ses på baggrund af, at patronen med frigivelsen havde ydet sin tidligere slave et enestående værdifuldt beneficium, som derfor ideelt set placerede slaven i et livslangt taknemmelighedsforhold til sin velgører.⁴³ Den frigivne bliver således at forstå som en særlig nært tilknyttet klient, og de romerske jurister opfattede derfor forholdet på linje med en far-søn relation: *For en frigiven og en søn bør faderens og patronens person altid synes ærværdig og*

⁴¹ Således behandler Kaser, da også de to perioder under ét.

⁴² De centrale afsnit i Digesta er 37.14 og 37.15. Specifikt kan henvises til fx 37.14.19 og 37.15.2 og 37.15.5 og 38.1.41. Se desuden Nørlund s. 115-38, Crook s. 50-55, Duff s.36-49 og Treggiari s. 68-81 også for det følgende. Duff og Treggiari påviser, at obsequium næppe før Augustus automatisk opnåede retslig understøttelse, indtil da var det først og fremmest del af den sociale konvention.

⁴³ D.38.2.1.pr.

ukrænkelig.⁴⁴ Forholdet bliver dermed gensidigt, og patronen måtte være villig til at understøtte en frigiven i trang, hvis han ville bevare sine patronatsrettigheder.⁴⁵

I forlængelse af den frigivnes pligt til at udvise *obsequium* og *officium* kunne man ved frigivelsen aftale, at den frigivne skulle yde sin patron en række dagsværk, de såkaldte *operae*. De kunne fx bestå i håndværksmæssigt arbejde, men også i at besørge nogle af patronens forretninger eller opholde sig i hans følge.⁴⁶ I kejsertiden gaves der juridisk en række muligheder for, at den frigivne kunne fritages fra pligten til at yde *operae*. En væsentlig fritagelsesmulighed var, hvis den frigivne fik to børn født i frihed. Ligeledes var nogle af de formodentlig talrige slaver, der blev frigivet gennem testamentariske bestemmelser, i stand til at undslippe kravet om *operae*, omend langt fra alle.⁴⁷ Peter Garnsey har desuden i studien *Independent Freedmen and the Economy of Roman Italy under the Principate* fra 1981 forsøgt at argumentere for, at de slaver, som benyttede sig af den udbredte praksis at betale patronen for deres frihed med midler fra *peculiet*, undslap de fleste forpligtelser overfor patronen, herunder *operae*. Den bestemmelse, som Garnsey henviser til, er dog først givet under Marcus Aurelius og hans medkejser Verus, dvs. i løbet af 160erne e.Kr., og kan ikke spores længere tilbage, hvorfor den under alle omstændigheder kun har marginal betydning for denne undersøgelse. Imidlertid er tolkningen langt fra entydig. Poul Nørlund tolkede bestemmelsen til at gælde den slave, der havde fået en tredje mand til at frikøbe ham for penge, han selv havde skaffet. Hvis transaktionen derimod foregik ved, at slaven gennem en aftale med sin herre selv frikøbte sig for midlerne i *peculiet*, blev patronatsretten ikke indskrænket, idet herren under alle omstændigheder havde ydet slaven et *beneficium*.⁴⁸

Diskussionen af den belastning, som *operae* har udgjort på gruppen af frigivne i sin helhed, lader sig næppe afklare, dertil er materialet i *Digesta simplen* uklart. Der er ingen tvivl om, at nogen har undgået *operae*, mens andre kun i mindre omfang er blevet dem pålagt.

⁴⁴ D. 37.15.9: *Liberto et filio semper honesta et sancta persona patris ac patronis videri debet.*

⁴⁵ D. 37.14.5.1

⁴⁶ D. 38.1.38.1

⁴⁷ Se Nørlund s. 132-36 og Garnsey 1981 s. 362-63.

⁴⁸ Se Garnsey 1981 s. 363-64, der da også selv erkender at bestemmelsen er sen. Derimod Nørlund s. 133 samt D.37.15.3. Treggiari s. 17 nævner muligheden, men gør opmærksom på, at den er tvivlsom og inddrager den da heller ikke i sin analyse. Crook s. 54 nævner den ikke engang som en mulighed.

På den anden side kan man have sine tvivl om, hvorvidt de bestemmelser, som blev nedlagt til at begrænse mængden af operae, altid var lige effektive. Til tider antyder juristernes afgørelser, at ydelsen af operae langt fra altid fandt sted på baggrund af lovene eller en indgået kontrakt. Eksempelvis finder man Modestinus indskærpe, at en frigiven, der har ydet operae uden kontraktlig forpligtigelse, ikke kan tvinges til fremover at yde dem.⁴⁹

Institor, procurator: beneficium?

Nøglen til at forstå problemet omkring operae kan Poul Nørlund meget vel have givet i sin disputats fra 1920. Her gjorde han opmærksom på, at skellet mellem operae og den frigivnes generelle forpligtigelse til at yde obsequium og officium langt fra altid var klart. Det fik ham til at fremsætte den formodning, at den nøjagtige afgrænsning af operae for mange frigivne i praksis har været af sekundær betydning, medmindre de ønskede at bryde forbindelsen til patronen.⁵⁰ Relevansen af den formodning kan en tekst af Epictetus illustrere: »Hvis jeg er blevet frigivet«, siger han, « så vil alt straks være lykkelig, jeg skal ikke tage hensyn til nogen. Jeg vil tale til enhver som ligemand under lige forhold. Jeg vil gå, hvorhen jeg ønsker ... » Så bliver han frigivet, og straks har han ikke noget sted at spise. Han søger derfor en, han kan smigre, og hos hvem han kan spise ..., og får han et sted at spise, er han kommet i et meget tungere slaveri end det første ...⁵¹ For mange slaver har det sandsynligvis været mest fordelagtigt at fortsætte i herrens tjeneste, men nu som en fri mand.

Den praksis var da heller ikke sjælden. Det var ikke blot Cato, der benyttede sine frigivne til forretninger.⁵² Brevsamlingerne efter Cicero

⁴⁹ D.38.1.31. Hopkins 1978 s. 130 peger i samme retning, omend han i sin konklusion ikke tillægger operae stor vægt. Også Crook s. 53-54 er skeptisk overfor juraens gennemslagskraft. Nørlund s. 129 + s. 133 bemærker også dette problem, men lader det ikke få konsekvenser for sin samlede forståelse, hvor effekten af operae nedtones s. 135. I republikansk tid bemærker Treggiari at operae var reglen ikke undtagelsen s.75-76. Bemærkningen i D. 37.15.10 om, at en emanciperet søn ikke skylder sin fader operae ligesom de frigivne, peger også mod at fænomenet var udbredt.

⁵⁰ Nørlund s. 129-130.

⁵¹ Arr. Epict. Diss. 4.1.33-35. Jf. Hopkins 1978 s. 149, der benytter passagen til at forklare forekomsten af det græske paramoné. »ἂν ἀφεθῶ,« φησίν, »εὐθὺς πάσα εὐροια, οὐδενὸς ἐπιστρέφομαι, πᾶσιν ὡς ἴσος καὶ ὄμοιος λαλῶ, πορεύομαι ὅπου θέλω ἐρχομαι ὅθεν θέλω καὶ ὅπου θέλω.« εἶτα ἀπηλευθέρωται καὶ εὐθὺς μὲν οὐχ ἔχων, ποὶ φάγη, ζητεῖ, τίνα κολακείην, παρὰ τίνι δευπνήσῃ... κἂν σχῆ τινὰ φάτην, ἐμπεπτῶκεν εἰς δουλείαν πολὺ τῆς προτέρας χαλεπωτέραν...

⁵² Generelt om de frigivnes mange roller i patronernes husholdninger se Duff og Treggiari.

og Plinius d. Yngre nærmest vrimler med frigivne i deres patrons tjeneste, og også retskilderne dokumenterer denne praksis. Således finder man et eksempel på en frigiven, der fortsætter driften af en bankforretning efter sin frigivelse.⁵³ Han virkede som institor. Med det forstod man en person, der var nedsat som bestyrer af en andens forretning og dermed stod for den daglige drift. Juridisk begyndte man formodentlig at definere rammerne for institores virke i slutningen af det 2. århundrede f.Kr., men materialet i Digesterne er primært fra romerrettens klassiske periode. Heri nævnes som mulige beskæftigelser ind- og udlånsvirksomhed, bestyrelse af en taberna og i det hele taget alle former for køb og salg. Institor kunne også sættes til at styre et skib og herunder bedrive søhandel.⁵⁴ En anden mellemmandsinstitution af interesse er procuratoren. Ofte var han »chef« for herrens husholdning og må i den forbindelse også have stået for at udnævne institores. Ydermere blev han ofte benyttet som forretningsagent, der skulle varetage forretninger i »fremmede havne.«⁵⁵

Set på baggrund af den just beskrevne situation for mange frigivne, giver det mening at spørge, om ikke en stilling som enten procurator eller institor kan betragtes som et nyt beneficium fra patronen til den frigivne? I den forbindelse har Jens Erik Skydsgaard i sit korte, komprimerede og nybrydende bidrag *The Disintegration of the Roman Labour Market and the Clientela Theory* til Den 6. Internationale Kongres for Økonomisk Historie gjort opmærksom på, at clientela ikke blot må forstås som et moralsk, politisk forhold, det har også en økonomisk dimension. Således kan fides, det centrale begreb til beskrivelse af loyalitetsforholdet mellem patron og klient, også betyde »kredit«. Patronens beneficium til klienten kan dermed også være et lån. En anden mulighed kunne være, at klienten fik en taberna i leje. Mange handelsfolk var økonomisk uformående, så lejemålet på en taberna kunne være deres livsgrundlag.⁵⁶ Desværre er Skydsgaards studie fuldstændig oversat i den internationale debat. Måske fordi den allerede var et forsøg på at tage afsæt i *The Ancient Economy* fra året før og komme videre, mens resten

⁵³ D.14.3.19.1. Når det følgende baseres på det juridiske materiale, må man ikke forstå det der hen, at alle disse tjenesteforhold nødvendigvis i praksis strengt svarede til de juridiske normer. Det er snarere sådan, at den sociale praksis synes at afspejle sig i juraen.

⁵⁴ Institoren behandles i D.14.3 (se særligt D.14.3.3;5;18). Forvaltede institor et skib gjaldt særlige regler behandlet i D.14.1. Se desuden Carlsen s. 27-31, Tamm s. 159-60, Crook s. 188-90 og Harris s. 140-41.

⁵⁵ Se fx Carlsen s. 158-65, Treggiari s. 150-2. For en karakteristisk procurator se Cic. Fam. 13,28a.

⁵⁶ Skydsgaard 1976. Christiansen 1982 har videreudviklet disse ideer s. 76-79.

af verden stadig havde nok at gøre med blot at fordøje Finleys radikale brud med det hidtidige paradigme. Skydsgaards betragtning er også relevant for Catos bodmerilån. For Athen, hvor materialet er bedre, er det blevet påvist, at disse lån var afgørende for de handlendes mulighed for at udøve deres erhverv. Athen er ikke Rom, men eksistensen af den samme institution tyder på parallellitet. Der eksisterede således en række måder, hvorpå eliten gennem frigivne og klienter mere eller mindre direkte kunne få del i handelssektorens overskud.⁵⁷ Muligheden for at drive forretning gennem slaver er endnu ikke nævnt. Men den var også tilstede, dels kunne de fx varetage institorfunktionen, dels kunne de udstyres med et peculium, på baggrund af hvilket de selvstændigt kunne drive forretning.⁵⁸ Deres forretningsførelse bliver dermed parallel til de frigivnes og de øvrige klienters.

Omfanget

Det er svært at afgøre omfanget af disse investeringsformer. Men når mange handlende har haft behov for økonomisk understøttelse i en eller anden form, antyder det, at fænomenet næppe kan negligeres. Andrew Wallace-Hadrills byarkæologiske studier af Pompeji peger i samme retning. Her finder man ofte tabernae nært tilknyttet elitens huse. Det arkæologiske materiale kan ikke afsløre det konkrete forhold mellem husets ejer og tabernarius, men en institorrelation må være et godt bud. Også i Rom synes dette forhold at kunne eftervises. Livius oplyser således, at selv en række af nobilitetens prominenteste medlemmer havde tabernae i deres huse bl.a. Scipio Africanus.⁵⁹ Dette gør det rimeligt også at inddrage de aristokratiske lag som potentielle ejere af nogle af de mange tabernae, som ikke direkte kan knyttes til en aristokratisk husholdning. Det er næppe sandsynligt, at Cicero skulle være den eneste senator, der ejede en ejendom af ene tabernae, som den han kom i besiddelse af i Pompeji.⁶⁰ De såkaldte horrea understøtter dette. Fra disse ser vi i Roms indskriftsmateriale senatorer udleje lager- og butiksrum gennem slaver og frigivne.⁶¹

⁵⁷ Angående bodmerilån så behandles de for Athen af Millet og for Rom af Hindsholm s. 61-62.

⁵⁸ Pleket 1984 s. 14-15 og Love s. 133-43 lægger vægten hér.

⁵⁹ Wallace-Hadrill 1991 s. 249-67 og Livius 39, 44, 7 samt 44, 16, 10.

⁶⁰ Ciceros tabernae i Pompeji omtales i hans breve til Atticus 14, 9, 1; 14, 10, 3; 14, 11, 2. Se desuden Garnsey 1976 særligt s. 126.

⁶¹ Skydsgaard 1976 s. 45, D'Arms 1981 s. 66-67 og Carlsen s. 36-37.

De frigivne – Et uafhængigt bourgeois?

I artiklen om de uafhængige frigivne og kort efter i sit bidrag til Finleys festskrift *Trade in the Ancient Economy* fra 1982 har Peter Garnsey udtrykt stor skepsis overfor at betragte aristokratisk investering i handel via mellemmand som et generelt fænomen. Når det epigrafiske materiale tilsyneladende viser, at de frigivne dominerede handelssektoren, skal vi ikke af den grund straks få mistanke om en bagmandsvirksomhed. I stedet har han argumenteret for at betragte dem som en bourgeoisilignende gruppe, der havde opnået uafhængighed af deres patroner.⁶² Går man lidt nærmere på dette quasi-bourgeois, kommer der dog noget »flimmer på skærmen«. Med i denne gruppe af uafhængige frigivne medtager han således også institores. Men det forhold, at de i den daglige drift kunne agere på egen hånd, gør dem næppe i nogen meningsfuld betydning af ordet til uafhængige. Dette kan næppe heller siges at gælde de institores, der udnyttede de muligheder, som gaves til uden for deres institor-bemyndigelse at gøre forretninger for egen regning. Tværtimod må sådanne muligheder meget ofte være opstået direkte i forbindelse til den forretning, de drev for deres patron. Det antyder forsøgene i *Digesta* på at klargøre skellet mellem forretninger institor foretager for sin patron, og dem han foretager for egen regning.⁶³ Ydermere er der i Ciceros korrespondance en række eksempler på frigivne, der via deres patrons bekendtskab med andre indflydelsesrige folk også får adgang til at gøre sig fortjent til disses *beneficia*. Det kan fx være en anbefaling af den frigivnes egne forretninger ved siden af patronens som ved den ovenfor behandlede Harmonius.⁶⁴

En væsentlig mangel ved Garnseys behandling af de frigivne er, at han ikke har blik for de fordele, en frigiven kunne opnå ved at bevare en nær kontakt til sin patron. Derfor lokaliserer han kernen i sit bourgeois

⁶² Garnsey 1981 og 1983 særligt s. 125 og 129-30 også for det følgende.

⁶³ D.14.1.1.7-12;14.3.5.11-15.

⁶⁴ Cic. Fam. fx 13,21;23;60;69. Også Plin. Ep. 9,21. Muligheden for, at den frigivne kunne knytte kontakter til andre patroner end frigiveren, understreger, at han må forstås som en integreret del af det romerske clientelasystem. Han var ikke per definition en halvslave. Når den nyere clientela-forskning (Saller 1982 og 89 og Wallace-Hadrill 1989), der ellers har fremhævet klientens mulighed for at dyrke flere patroner, ikke inddrager de frigivne fuldt, lægger den derfor for stor vægt på det juridisk understøttede patronatsforhold i forhold til økonomiske og sociale forhold. »Små« klienter har næppe haft sådanne muligheder for at skaffe sig adgang til andre højt placerede patroner. Samtidig ignoreres, at romerne ofte selv omtalte klienter og frigivne på linje, jfv. fx Fronto, Ep. 2,7 (Saller 1982 s. 9) og Tac. Hist. I,4. Christiansen 1982 s. 78 ser også forholdet som en klientelistisk udveksling af *beneficia* og *officia*.

blandt de velstående frigivne, der i indskriftsmaterialet manifesterer sig som indehavere af den udgiftskrævende ærespost *sevir augustalis*. Som eksempel på en sådan formodentlig uafhængig frigiven kan nævnes købmanden Quintus Capitonius Probatas, der havde flere frigivne under sig og opnåede *seviratet* i både Lyon og Puteoli.⁶⁵ Det er heller ikke rimeligt at afvise, at et betydeligt antal frigivne har fungeret frigjorte fra patronen. Kernen i denne gruppe var formodentlig testamentarisk frigivne. Var de samtidig så heldige, at patronen efterlod dem en arv, har mulighederne for en succesfuld karriere sikkert været gode, som Garnsey skriver. Samtidig peger eksemplet med Probatas også på det vigtige forhold, at det ikke kun var de øverste lag, som havde frigivne. Det var også normalt, at købmænd og håndværkere havde frigivne tilknyttet forretningen. Sådanne frigivne kan man ikke se bort fra, når man skal vurdere ophavet for de mange frigivne i den kommercielle sektor.⁶⁶

På den anden side har Finleys elev Richard Saller i sine originale studier over kejsertidens *clientela*-system påpeget, at det epigrafiske materiale synes at underbelyse fænomenet. Kun sjældent afslører indskrifter over frigivne, om de stod i et klientforhold til en patron.⁶⁷ I sin klassiske monografi fra 1928 over kejsertidens frigivne, der i kraft af et gennemført tekstnært filologisk, men til tider metodisk naivt udgangspunkt på mange måder foregreb Finleys ideer om status, advarede allerede A.M. Duff imod at være altfor optimistisk i vurderingen af de succesfulde frigivnes uafhængighed. En ærespost som *sevir augustalis* var ingen garanti for uafhængighed. Han påpegede således, at der er belæg for patroner, som finansierede deres frigivnes *sevirat*, fx ridderen L. Caecilius Optatus. Han donerede penge til et *municipium* på den betingelse, at *mine frigivne og mine frigivnes frigivne, som opnår seviratet, skal være*

⁶⁵ ILS 7029 gengivet i Meijer & Nijf s. 73. D'Arms 1981 s. 129-48 ser også *sevir augustales* som et *bourgeois* – endda med mindre forsigtighed. Faktisk forsøger han (s. 97-120) på baggrund af skilddringen af den frigivne Trimalchio i Petronius' *Satyricon* ligefrem at lokalisere noget, der minder om en kapitalistisk *bourgeois*-lignende mentalitet »directed ... towards accumulating profit« (s. 116). Bortset fra at denne øvelse baserer sig på en yderst selektiv læsning af Trimalchios udsagn, der ikke formår overbevisende at indarbejde hans aristokratiske pretentioner og hang til »conspicuous consumption«, så er det næppe klogt at forsøge noget sådant. Hvor livagtig Petronius' frigivne end måtte forekomme, så er der med Bakhtins ord (1988 s. 132-45) tale om en repræsentation. Det vi finder er ikke levn, men en grov, fordrejet, satirisk karikatur, hvis formål det netop er at underminere de karikerede (Bakhtin 1968 samler dette under begrebet »uncrowning« – særligt kap 3). Alt i alt et skidt udgangspunkt for at udskille en særlig mentalitet blandt de frigivne.

⁶⁶ Garnsey 1983 s. 129. Treggiari s. 87-106 for eksempler.

⁶⁷ Saller 1982 – klart opsummeret på s. 206. For de frigivne, der som nævnt i note 58 udelades af Saller, se Garnsey 1983 s. 129 – der dog i modsætning til Saller ignorerer muligheden for, at der er tale om en underbelysning.

*fritaget for dets byrder.*⁶⁸ Den trofaste frigivne kunne med andre ord håbe på, at en indflydelsesrig patron ville bane ham vejen for social opstigning dels ved direkte beneficia dels ved fordele for hans forretning. Måske kunne han så med tiden se sine sønner indtage pladser i municipalrådene rundt omkring i riget. I den forbindelse er det interessant, at det juridiske kildemateriale afslører, at frigivne af og til fik tilstået en gård af deres patron.⁶⁹ Det er derfor et godt spørgsmål, om ikke den frigivne, som forblev i et nært patron-klient forhold, leverer en stor del af forklaringen på, at mange sønner og børnebørn af frigivne tilsyneladende opnåede et sæde i municipalrådene? Berømte exceptionelt succesfulde frigivne som Sullas Chrysogonus og Claudius' Pallas opnåede ikke kun deres position ved forbrydelser, men også ved at udnytte de muligheder for at skabe sig en formue, der naturligt fulgte med en nært betroet position i et aristokratisk hushold. Disse muligheder var blot meget større i de to tilfælde, fordi dictatoren Sulla og kejseren Claudius i kraft af deres position i magt og indflydelse stod langt over de øvrige aristokrater.⁷⁰ I det mindre plan får vi et nærbillede af en sådan afhængig, succesfuld frigiven i C. Curtius Mithres. Han opbyggede en rig husstand i Ephesos, som bl.a. inkluderede interesser i jordejendom. Samtidig bevarede han en tæt kontakt til sin patronus og dennes amici, hvorfor han kunne benytte sig af deres støtte til sine forretninger. Til gengæld måtte han regne med at stille sin arbejdskraft, hus og formue til rådighed for sine velgører, hvis de havde brug for hans hjælp. Skellet mellem patron og frigiven har med andre ord formodentlig ofte været sløret.⁷¹

Dermed rejser Garnseys arbejder spørgsmålet om, hvad uafhængighed vil sige i det romerske samfund. I Cicero's taler mod Verres optræder således en gruppe velstående købmænd fra Puteoli. Denne synes at inkludere frigivne, som nu driver forretning uafhængigt af deres

⁶⁸ ILS 6957: *ea condicione (...) ut liberti mei item libertorum meorum libertarumque liberti quos honor sevirus contigerit, ab omnibus muneribus sevirus excusati sint.* Duff s. 103, s. 124-25 samt s. 136-37 og Treggiari fx s. 100-6, s. 229-36 og s. 239 – også for det følgende.

⁶⁹ D.40.4.16.(D.38.2.36 antyder lignende forhold). Den romerske satire og Horats' dermed beslægtede epistler opererer også med muligheden for, at en heldig klient kunne få en gård fx Hor. Ep. I,7. Naturligvis skal man ikke regne med, at den praksis var dagligdag, men hér diskuteres den succesfulde frigivne.

⁷⁰ Om Chrysogonus se Treggiari s. 180-92, der klart ser forbindelsen mellem magtkoncentration hos patronen og den magtfulde frigivne. Pallas kan forstås helt parallelt. For ham er de centrale kildsteder Suet. Cl. 28 og Vit. 2,5 samt Plin. Ep. VII, 29 og VIII, 6.

⁷¹ Cic. Fam. 13,69. Saller 1982 påviste betydningen af clientela for at opnå indpas i aristokratiets top. Men ikke det også har haft betydning på municipalniveau?

patroner.⁷² Men dette er jo netop ikke ensbetydende med, at de ikke behøver patroner. Tværtimod har købmændene overladt deres sag til Cicero for at få oprejsning overfor Verres. Naturligvis er sagen speciel, men netop hjælp i retslige spørgsmål synes til stadighed at have været en af patronens væsentligste opgaver. Det er hér ikke uvæsentligt, at klientelisme i praksis fungerede som en integreret del af retssystemet.⁷³ Den lige nævnte Curtius Mithres optræder i en sammenhæng, hvor Cicero anbefaler ham til statholderen i en retstvist angående jord. I det hele taget var det formodentlig ofte vigtigt med en patron til at sikre ens interesser og mål – om ikke andet så for at have en anbefaler. Således finder vi også Cicero forsøge at skaffe kornkøbmanden C. Avianus Flaccus nogle privilegier angående levering af korn til forsyningen af Rom.⁷⁴

Da Cicero i sin 2. tale mod den forbryderiske provinsguvernør Gaius Verres skal illustrere værdien af den romerske borgerret, udbryder han med vanlig patos: *Fattige folk af ringe byrd besejler havene og ankommer til steder, som de aldrig før har set, hvor de hverken er kendte blandt dem, hvortil de er kommet, eller altid kan være sammen med folk, der kan sige god for dem. Dog alene i tillid til deres borgerskab... regner de med at være sikre.*⁷⁵ Der er næppe tvivl om, at Cicero hér smører tykt på for den retoriske effekts skyld. For ham gælder det om at vise, hvor exceptionel en forbrydelse Verres har begået ved at dræbe en romersk borger istedet for at sende ham til rettergang i Rom. Interessant er det derfor, at Cicero sammenligner værdien af borgerretten med at have kontakt til folk, som kan garantere ens identitet og hjælpe i problematiske situationer – med andre ord patroner. Således får vi indirekte et glimt af patronens betydning. Vi er nu ved at bevæge os ned til mere ydmyge lag i det sociale hierarki. Hér kunne støtten også antage en helt anderledes usofistikeret form. Således fortæller Sveton, at den senere kejser Claudius' vicevært (forvalter af ejendommen) forsøgte at komme Claudius' lejere til undsætning i en strid om retten til at sælge varm mad. Desværre for viceværten og lejerne, var Claudius' auctoritas på dette tidspunkt ikke stor nok til at afholde

⁷² Cic. Verr. II,5,154. Se Treggiari s. 102-3.

⁷³ Saller 1982 bl.a. s. 150-54. Crook s. 93-94. Hor. Epist. II,1,102-7 synes at forudsætte patronens rolle som retslig rådgiver for at opnå effekten. Petron. Sat. 14,1 skildrer den ubeskyttedes svage position ved en retssag.

⁷⁴ Cic. Fam. 13,75,2. Wallace-Hadrill 1989 s. 78.

⁷⁵ Cic. Verr. II,5,167: *Homines tenues, obscuro loco nati, navigant, adeunt ea loca, quae numquam antea viderunt, ubi neque noti esse iis quo venerunt, neque semper cum cognitoribus esse possunt. Hac una tamen fiducia civitatis...fore se tutos arbitrantur.*

aedilen fra at give dem en bøde og viceværten en omgang pisk.⁷⁶ I dette tilfælde var hjælpen altså ikke meget værd, men der skal ikke meget fantasi til at forestille sig uoverenstemmelser på et mere jævnbyrdigt niveau, hvor den kunne have gjort en forskel. Man kan derfor spørge sig, om byernes handels- og forretningsliv kunne have fungeret uden patroners beskyttelse? Ville det ikke være blevet kvalt i konflikter?⁷⁷

I tilfældene fx med Avianus Flaccus og de puteolianske købmænd vil det ikke være rimeligt at se patronen som økonomisk bagmand for deres aktiviteter. Men det rokker ikke ved, at han kunne forvente sig gjenester af en eller anden art. En præcis ansættelse af disses omfang var som regel ikke mulig (hvilken værdi skal man sætte en anbefaling til?) og var måske heller ikke så vigtig. I patron-klient forholdet var den sociale prestige, som patronen opnåede ved at overføre beneficia på sine klienter, en meget væsentlig faktor, og evnen til at uddele beneficia var bestemmende for størrelsen af klientkaren. Det var vigtigt for aristokraten at have et stort net af klienter ikke mindst til at iscenesætte sin ydre fremtræden. Dets størrelse var grundlaget for hans sociale gennemslagskraft, hans status og dermed hans magtposition. Derfor ser man også eliten optræde som patroner for diverse collegia herunder de handlendes. Heller ikke hér er der tale om økonomisk bagmandsvirksomhed, men netop et forsøg på at sikre sig opbakning fra nogle befolkningsgrupper. Det kunne fx give sig udslag i opstilling af æresindskrifter, statuer eller som i Pompeji støtteerklæringer fra collegia under valgkampen til politiske embeder.⁷⁸

Alt i alt tegner der sig et billede af en handelssektor, hvor en stor del er knyttet til samfundets øverste lag gennem krydsende bånd af meget varierende tæthedsgrad, og hvor økonomiske og sociale, statusmæssige motiver blander sig med hinanden. Denne er derfor næppe et godt udgangspunkt for et antikt bourgeoisie. Men der er næppe heller tale om,

⁷⁶ Suet. Cl. 38,2. Lejerne omtales som *inquilini praediorum suorum*. *Praedia* er hér næppe landejendomme, men udlejningsejendomme. Det rokkes ikke af, at viceværten omtales som *vilicus*, se Kierdorf s. 142 og Carlsen s. 33-34 for *vilicus* som vicevært (*insularius*).

⁷⁷ Jvf. også Montgomery s. 216: »To live without the support of a patron was a risky enterprise in the Roman world«.

⁷⁸ Wallace-Hadrill 1989, 1991 s. 250, Saller 1982 fx s. 126, 134 og 205-8, Pleket 1984 s. 11, Cic. Verr. II,2,138, I. Delos 1520 (Meijer og Nijf s. 57) – eksempel på patroner for collegia. Allerede Duff s. 18 så et væsentligt motiv for frigelser i status. Hopkins 1978 betvivler dette s. 128, da han ikke (som Duff selv iøvrigt, der betegnede fænomenet med »vanity«) har blik for den »rationelle« side af status. Om den se sidste afsnit nedenfor. For en ordens skyld bør det bemærkes, at Mouritsen s. 65-68 har advaret mod at fokusere på collegia i den pompejanske valgkamp. Men også han tolker fænomenet i en patron-client kontekst i det omfang det eksisterede.

at eliten kontrollerede handelssektoren gennem slaver, frigivne og klienter, som H. Pleket har plæderet for.⁷⁹ Snarere kan man opstille den hypotese, at de øverste samfundslag økonomisk og socialt penetrerede byernes handel og håndværk, som det er forsøgt illustreret i figur 1.⁸⁰

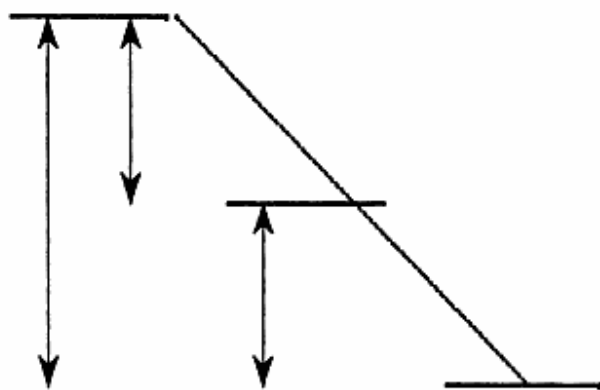

Fig 1. De lodrette pile markerer patron-klient udvekslingsforhold. De 3 vandrette niveauer afspejler henholdsvis eliten, den succesfulde frigivne eller handlende med folk under sig og den lille handlende fx en tabernarius. Når de er forskudt i forhold til hinanden, er det netop for at markere, at nogle kunne agere uafhængigt, mens andre havde en patron bag sig. Modellen må ikke forstås statisk. Den samme person kunne, som vi har set, i nogle tilfælde agere mellemmand, i andre fungere på egen hånd. Den stiplede linje illustrerer således, at også de ellers uafhængige kunne få brug for en patron til retshjælp eller anbefaling m. m. og derfor måtte yde en gentjeneste.

Staturationalitet?

Eksistensen af sådanne i høj grad klientelistiske forbindelser mellem elite og handel/håndværk har fået mange til at afvise, at social status skulle have en væsentlig betydning for økonomien. Dens effekt lå i den sociale organisering af handels- og håndværkssektoren. Dvs. man har primært betragtet eksistensen af mellemmandsforhold som en måde for eliten til at omgå ideologien.⁸¹ Men med patron-klient forholdet kommer der som nævnt også en statusmæssig dimension ind i billedet. Den enkelte aristokrat får ikke blot en økonomisk, men også en social interesse i sin mellemmand. I dette forhold har Jens Erik Skydsgaard foreslået at se en væsentlig baggrund for den fragmentering af erhvervsstrukturen,

⁷⁹ Pleket 1984 s. 34.

⁸⁰ Love s. 157-60 er tæt på undertegnede.

⁸¹ Fx Frederiksen s. 166-67, D'Arms 1981, Pleket 1982 + 1984 og i et vist omfang Love, der betegner de forskellige hér gennemgåede investeringsformer som »proto-capitalist« opsummeret s. 222-23.

som allerede Rostovtzeff hævdede forhindrede udviklingen af en egentlig industri i antikken. Det svagt udviklede marked udgjorde en dårlig stimulus til at effektivisere gennem koncentration af ressourcerne. *On the other hand the splitting-up of production into many small units gave the well-to-do an enormous social and political prestige, which for him was more precious than increased profit.*⁸² Et sådant system er med andre ord ikke velegnet til at udvikle »den kapitalistiske ånd« med dens stadige krav om profitmaximering. Faktisk synes den hér iagttagede sammenblanding af sociale og økonomiske faktorer at umuliggøre en kapitalistisk kalkulerende rationalitet, idet en sådan er karakteriseret ved en klar adskillelse af de forskellige faktorer, så en nøjagtig sammenlignende kalkyle kan foretages. Og en sådan synes netop at mangle i antikken.⁸³

Finleys status-model er ofte blevet misforstået derhen, at aristokratiet var uinteressert i økonomisk vinding, men blev drevet af en irrationel drift efter ære/status. Det var Finley næppe helt uden skyld i, idet han i sin analyse fastholdt et skel mellem økonomisk rationalitet og en mere irrationel grådighed.⁸⁴ Men det hensyn til status, som synes at ligge under aristokratiets investeringspraksis såvel i landbrug som i byerhverv, kan næppe ses som irrationelt. Tværtimod var høj status udtrykt ved et stort følge af afhængige et væsentligt element bag aristokratens adgang til den politiske magt, som om noget også gav rigdom.⁸⁵ En af sociologiens og antropologiens væsentligste indsigter har været, at en kapitalistisk rationalitet langt fra er »naturlig« for mennesket. Max Weber fandt således, at kapitalismen var et udslag af puritanismens overførsel af middelalderens munkeaskese fra klostrene til samfundet som sådant – altså en i cartesianisk forstand irrationel impuls. Senere er man gået et skridt videre og peget på, at en kapitalistisk vækstorienteret rationalitet kun under særlige forhold vil være rationel. Man kunne hér nævne den danske økonom Ester Boserup, der i sin *The Conditions of Agricultural Growth* påpegede, at effektiviseringer og produktionsforøgelse i et præindustrielt landbrug ofte kun kunne opnåes ved en i forhold til ud-

⁸² Skydsgaard 1976 s. 47, jvf. også Christiansen 1982 s. 77.

⁸³ Gellner s. 39-69 m.fl. fx 108 + 119. Fraværet af kalkyle se Mickwitz senere fulgt af Finley 1985 s. 180-81. Allerede Weber (forordet til *Gesammelte Aufsätze...*) pegede i samme retning med sin skelnen mellem eventyrerkapitalisme og så egentlig rationel kapitalisme.

⁸⁴ Fx D'Arms 1981 bl.a. s. 20-21 samt s. 165 og Osborne. Finleys analyse er klartest i Finley 1981. Fukuyama s. 153-61 og 185-90 lokaliserer vurderingen af status som en irrationel størrelse i den engelske liberalisme og ideen om mennesket som homo oeconomicus.

⁸⁵ Fx. Finley s. 55-57, Love s. 227-34 for politisk magt og rigdom.

bytteforøgelsen kraftigere forøgelse af arbejdsindsatsen.⁸⁶ Samtidig har den amerikanske marxistisk orienterede økonom Karl Polanyi gjort opmærksom på, at *rational action is the relating of ends to means...What should be the end of man, and how should he choose his means?...these questions...imply motivations and valuations...*⁸⁷ Disse indsigter har den amerikanske antropolog Marshal Sahlins fornylig sammenfattet til et generelt billede i sin bog *How 'natives' think: about Captain Cook for example*. Heri argumenterer han i skarp polemik mod Gananath Obeyesekere overbevisende for, at rationalitet ikke kan anskues som et universelt fænomen, men at den tværtimod er forankret i hver enkelt kulturs verdensbillede – ontologi. Dvs. *different cultures, different rationalities*.⁸⁸ Man kunne måske derfor i et forsøg på at overskride den gamle modsætning mellem primitivister og modernister tale om en status-rationalitet? Når Caesar i sin beretning om borgerkrigen erklærede, at *for ham havde æren (dignitas) altid været først og vigtigere end livet*, behøver vi ikke straks beskyldte ham for hykleri. For i samme åndedrag afslørede han, at der i høj grad fulgte realia med stor ære, som fx feltherremyndighed eller et konsulat.⁸⁹

⁸⁶ Grundlæggende for spørgsmålet om den kapitalistiske rationalitets partikulære natur er de anførte arbejder af Weber og Gellner. Derudover naturligvis Boserup.

⁸⁷ Polanyi s. 12-14.

⁸⁸ Sahlins s. 14 og kap. 4 s. 148-89.

⁸⁹ Caes. BCiv. I,9,2: sibi semper primam fuisse dignitatem vitae potiorum.

SUMMARY

Aristocracy, Trade and Status
– seen from the Perspective of Clientela

The relationship between the higher strata of Roman society and the trade sector from the 2nd century BC to the beginning of the 3rd century AD

With the debate on M. I. Finley's status-model presented in *The Ancient Economy* as point of departure the role of Roman trade within the model is reconsidered. The article argues that the involvement of the aristocracy in trade can be explained within the frame of the model. Accordingly, it is not necessary, like John d'Arms, to describe involvement in trade as a circumvention, and thereby attempt to uphold the modernistic interpretation of the ancient economy. The key to the phenomenon lies in clientela. The higher echelons of Roman society seem to be able to involve themselves in trade through clients and other dependents. The consequence is that goals other than purely economic ones acquire an important position, prominent among these is status. On the other hand the system cannot be described as an aristocracy controlling trade through intermediaries, like Harry Pleket has argued. Rather, within the clientela model the relationship between patron and intermediaries is of a quite flexible nature, the content of which seems to change between consecutive business transactions, thus fluctuating in a spectrum between dependence and independence. The article advances the view that the relationship should be understood as an economic and social penetration of the commercial sector. The main lines to emerge from the picture drawn seem to be those of a *different* economy, the essence of which may be summarized in the notion of *status rationality*.

Litteraturliste

- Astin, A. E.: *Cato the Censor*, Oxford 1978.
- Bang, Peter Fibiger: Subjektivitetens problem. *Studier i Rostovtzeff og Finley*. *Klassikerforeningens Meddelelser*, 152, April 1994, s. 27-41.
- Bakhtin, M.: *Rabelais and His World*, (overs. af Hélène Iswolsky), Cambridge, Massachusetts 1968.
- From the prehistory of novelistic discourse, *Modern Criticism and Theory. A Reader*. Lodge, David (red.), London & New York, 1988, s. 125-156. Findes også i Bakhtin, M.: *The Dialogic Imagination: four essays*, 1981.
- Brunt, P. A.: *The Equites in the Late Republic*, *Second International Conference of Economic History, Aix-en-Provence 1962*, Bd. 1, *Trade and Politics in the Ancient World* (ed. M. I. Finley), Paris 1965 s. 117-49.
- Nekrolog over M. W. Frederiksen i *Journal of Roman Studies* 1980.
- Boserup, E.: *The Conditions of Agricultural Growth*, Chicago 1965.
- Carandini, Andrea: *Pottery and the African economy, Trade in the Ancient Economy* (ed. Garnsey, Hopkins & Whittaker), London 1983 s. 145-162.
- Carlsen, Jesper: *Vilici and Roman Estate Managers until AD 284*, Rom 1995.
- Christiansen, E.: *Sociale og  konomiske Forhold i Antikken*, 1975.
- *Marx, Slaver og Antikken*, *Historisk Tidsskrift* bd. 82:1, 1982 s. 63-94.
- *The Roman Coins of Alexandria. Quantitative Studies*, bd. I-II, Aarhus 1988.
- *Romersk Historie*, Aarhus 1989.
- Crook, J. A.: *Law and Life of Rome*, New York 1967.
- Damsholt, Torben & Saxtorph, Niels M.: *Forskningshistorisk Efterskrift til: Poul Nørlund: Det romerske slavesamfund under afvikling*, (fotografisk genoptryk af originalen fra 1920) København 1982, s. 329-343.
- D'Arms, J. H.: *M. I. Rostovtzeff and M. I. Finley. The Status of Traders in the Roman World*, i *Ancient and Modern. Essays in Honour of Gerald F. Else* (eds. D'Arms & Eadie), Ann Arbor 1977 s. 159-79.
- *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Cambridge, Massachusetts 1981.
- Duff, A. M.: *Freedmen in the Early Roman Empire*, (1928) Cambridge 2. udg. 1958.
- Finley, M. I.: *Classical Greece*, *Second International Conference of Economic History, Aix-en-Provence 1962*, Bd. 1, *Trade and Politics in the Ancient World* (ed. M. I. Finley), Paris 1965 s. 11-35.
- *Ancient Slavery and Modern Ideology*, London 1980.
- *Technical Innovation and Economic Progress in the Ancient World*, *Economy & Society of Ancient Greece* (eds. Saller & Shaw) 1981 s. 176-95.
- *The Ancient Economy*, (1973) 2. udg., London 1985.
- Frederiksen, M.: *Theory, Evidence and the Ancient Economy* (anmeldelse af Finley 1985), *The Journal of Roman Studies* 1975 s. 164-71.
- Fukuyama, F.: *The End of History and the Last Man*, London 1992.
- Garnsey, P.: *Urban property investment*, *Studies in Roman Property* (ed. M. I. Finley) 1976, s. 123-36.

- Independent Freedmen and the Economy of Roman Italy under the Principate, *Klio* 63, 1981 s. 359-71.
- Grain for Rome, Trade in the Ancient Economy (ed. Garnsey, Hopkins & Whittaker), London 1983 s. 118-30.
- Gellner, E.: *Plough, Sword and Book*, Chicago 1988.
- Harris, W.: Roman Terracotta Lamps: The Organisation of an Industry, *The Journal of Roman Studies* 1980 s. 126-45.
- Hindsholm, S.: *Plautus' verden*, Studier fra Sprog og Oldtidsforskning bd. 98, København 1990.
- Hopkins, K.: *Conquerors and Slaves*, Cambridge 1978.
- Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400), *The Journal of Roman Studies* 1980 s. 100-25.
- Introduction, Trade in the Ancient Economy (ed. Garnsey, Hopkins & Whittaker), London 1983 s. ix-xxv.
- Humphreys, Sally C.: Economy and Society in Classical Athens, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*, 39, 1970 s. 1-26.
- Jones, A. H. M.: *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford 1964.
- Kaser, M.: *Das Römische Privatrecht* bd.1, 2. udg.(1. udg. 1955), München 1971.
- Kierdorf, W.: *Sueton: Leben des Claudius und Nero*, Paderborn 1992
- Love, J.: *Antiquity and Capitalism*, London & New York 1991.
- Meijer, F. & Nijf, Onno van: *Trade, Transport and Society in the Ancient World. A Sourcebook*, London & New York 1992.
- Millet, P.: Maritime loans and the structure of credit in fourth-century Athens, Trade in the Ancient Economy (ed. Garnsey, Hopkins & Whittaker), London 1983 s. 36-52.
- Montgomery, Hugo: Saint Cyprian's Secular Heritage, Studies in Ancient History and Numismatics presented to Rudi Thomsen, (Christiansen, Damsgaard-Madsen, Hallager eds.), Aarhus 1988, s. 214-223.
- Mouritsen, Henrik: Elections, Magistrates and Municipal Élite. Studies in Pompeian Epigraphy, *Annalecta Romana Instituti Danici, Supplementum* 15, Rom 1988.
- Nørlund, P.: *Det romerske slavesamfund under afvikling*, (fotografisk genoptryk af originalen fra 1920) København 1982.
- Obeyesekere, Gananath: *The Apotheosis of Captain Cook. European Myth-making in the Pacific*, Princeton 1992.
- Osborne, R.: *Pride and prejudice, sense and subsistence: exchange and society in the Greek city*, City and Country in the Ancient World (eds. Rich & Wallace-Hadrill), London & New York 1991 s. 119-45.
- Pleket, H.: Urban elites and business in the Greek part of the Roman Empire, Trade in the Ancient Economy (ed. Garnsey, Hopkins & Whittaker) London 1983 s. 131-44.
- Urban Elites and the Economy in the Greek Cities of the Roman Empire, *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*, bd.III,1 1984 s. 3-36.
- Polanyi, Karl: *The Livelihood of Man*, London 1977.
- Pucci, Giuseppe: Pottery and trade in the Roman Period, Trade in the Ancient Economy (ed. Garnsey, Hopkins & Whittaker), London 1983 s. 105-117.
- Rostovtzeff, M. I.: *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926.

- Sahlins, Marshall: *How »Natives« think : about Captain Cook for example*, Chicago 1995.
- Saller, R.: *Personal Patronage under the Early Empire*, Cambridge 1982.
- Patronage and friendship in early imperial Rome: drawing the distinction, *Patronage in Ancient Society* (ed. A. Wallace-Hadrill), London & New York 1989 s. 49-62.
- Shatzman, I: *Senatorial Wealth and Roman Politics*, Bruxelles 1975.
- Shaw, B. D. & Saller, R. P.: Editors' Introduction, i *M. I Finley: Economy and Society in Ancient Greece*, 1981 s. ix-xxvi.
- Skydsgaard, J. E.: *The Disintegration of the Roman Labour Market and the Clientela Theory*, *Studia Romana in honorem Petri Krarup Septuagenarii*, 1976 s. 44-48.
- *Public Building and Society*, *Analecta Romana Instituti Danici, Supplementum X*, 1983 s. 223-227.
- Tamm, D.: *Retshistorie bd.2. Romerret og Europæisk Retsudvikling*, København 1991.
- Tchernia, André: *Italian wine in Gaul at the end of the Republic, Trade in the Ancient Economy* (ed. Garnsey, Hopkins & Whittaker), London 1983 s. 87-104.
- Treggiari, S.: *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford 1969.
- Wallace-Hadrill, A.: *Patronage in Roman society: from Republic to Empire*, *Patronage in Ancient Society* (ed. A. Wallace-Hadrill), London & New York 1989 s. 63-87.
- *Elites and trade in the Roman town, City and Country in the Ancient World* (eds. Rich & Wallace-Hadrill), London & New York 1991 s. 241-72.
- Weber, M.: *Die Protestantische Ethik under der Geist des Kapitalismus*, i *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* bd. 1, Tübingen 1920.
- *Forordet til Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* bd. 1-3, Tübingen 1920-21.
- Whittaker, C. R.: *Do theories of the ancient city matter? Urban Society in Roman Italy* (eds. Cornell & Lomas), London 1995 s. 9-26.
- Wiseman, T. P.: *New Men in the Roman Senate 139 B.C.-14 A.D.*, 1971.
- Østergård, Uffe: *Den Antikke Produktionsmåde*, *Den Jyske Historiker*, 5. årgang, nr. 5-6, 1973, s. 4-42.